

dr hab. Jan Olszewski, prof. UR

ORCID: 0000-0002-5704-7526

e-mail: jolszewski@ur.edu.pl

Instytut Nauk Prawnych

Uniwersytet Rzeszowski

Procedury tworzenia prewencji prawnej poprzez instytucje *compliance*

Procedures for creating legal prevention by compliance institutions

Abstract

The purpose of the article is primarily to analyze the preventive legal institution of compliance. It can protect any entity from accidental violations of the law even by internal bodies, but also create external protective barriers. Its common feature with *amicus curiae* is, in addition to its preventive impact, that it can produce the most cognitive presentation of risks. In this way it is also the creation of new legal knowledge. In the case of the institution of Compliance, however, the author discusses in much greater detail what actions need to be carried out in order to practically activate this institution, which is already common in the EU. The descriptions here are also aimed at showing the legislators of the new Parliament how to facilitate the commercialization of knowledge in Poland through new legal institutions and to attract knowledge from the scientific community to a greater extent.

Keywords: *amicus curiae*, compliance, commercialisation of knowledge, prevention.

Streszczenie

Celem artykułu jest przede wszystkim analiza prewencyjnej instytucji prawnej, jaką jest *compliance*. Może ona chronić każdy podmiot przed przypadkowymi nawet naruszeniami prawa przez organy wewnętrzne, ale także tworzyć zewnętrzne bariery ochronne. Jej wspólną cechą z *amicus curiae* jest obok oddziaływania prewencyjnego także to, iż wytwarzać może ona najbardziej kognitywną prezentację zagrożeń. W ten sposób jest to też tworzenie nowej wiedzy prawnej. W przypadku instytucji *compliance* autor znacznie dokładniej jednak omawia, jakie działania należy wykonać, aby praktycznie uruchomić tę powszechną już w Unii Europejskiej instytucję. Opisy ukierunkowane są tu również na wskazanie prawodawcom z parlamentu, jak w Polsce poprzez nowe instytucje prawne ułatwiać komercjalizację wiedzy i w większym zakresie pozyskiwać wiedzę ze środowisk naukowych.

Słowa kluczowe: *amicus curiae*, *compliance*, komercjalizacja wiedzy, prewencja.

1. Ustalenia pojęciowe

Pojęcie *compliance* ma swoje źródło w języku angielskim. Pochodzi od zwrotu *to comply with* (czyli zastosować się do określonych reguł). Przede wszystkim chodzi tu o zapewnienie szeroko rozumianej zgodności z normami prawnymi i pozaprawnymi odnoszącymi się do każdego, nawet pojedynczego działania w stosunku do podmiotów zewnętrznych. Należy tu podkreślić, iż na działania typu *compliance* używa się też skrótu CMS. Jest to system oparty na wartościach, jakie wynikają z przestrzegania wszelkich norm aksjologii i prawa. Ze względu na to, iż normy te ulegają ewolucji, wskazane jest niemalże ciągle doszukiwanie *compliance* do nowych wymagań.

Zakres pojęcia *compliance* jest szeroki, gdyż w określonych sytuacjach zgodność może być wąska, np. dotyczy jedynie kilku norm prawnych. Może też być ustalana bardzo szczegółowo do innych pozaprawnych kwestii i tematów, np. forma, język, grafika, organizacja, struktury, zwyczaje, obyczaje, aspekty religijne i inne bardzo wąskie materie branżowe. Praca nad *compliance* polega na stałym ogólnym, ale też czasem bardzo specyficznym badaniu otoczenia. Dlatego też aby opracować poprawne *compliance*, należy założyć, iż ma ono charakter ciągłej pracy. W takiej pracy uwzględniać należy zawsze nawet bardzo wąskie indywidualne sytuacje dla każdego otoczenia prawnego¹.

2. Zalety korzystania z instytucji *compliance*

Zalet korzystania z *compliance* jest co najmniej kilka. Są to korzyści z kilku różnych grup tematycznych, w szczególności zaś z grupy prawnej, ekonomicznej i społecznej. Przede wszystkim jest to wzrost bezpieczeństwa prawnego, możliwość tworzenia gradacji obowiązków, jakie narzuca prawo, a także powoduje ono, iż stają się bardziej czytelne dla pracowników². Szereg korzyści odnosi się także do aspektów pozaprawnych, np. poprawy organizacji danego podmiotu, wzrostu uspołecznienia w zarządzaniu i odpowiedzialności.

Dlatego też często po analizach tematów w *compliance* zdarza się, iż niektóre obowiązki można skonsolidować. W ten sposób całość regulacyjna jest zharmonizowana, co zapewnia bardziej ekonomiczne wykonanie norm prawnych. Narzucenie przedsiębiorcom opracowania *compliance* według określonych standardów

¹ Raport z badania stanu *compliance* i systemów zarządzania zgodnością w działających w Polsce przedsiębiorstwach, red. B. Makowicz, Warszawa–Słubice 2020, s. 6.

² Zwykle przyjmują postać wiązek zadaniowych.

ułatwia również w przyszłości przeprowadzanie wszelkiego typu kontroli, w tym przede wszystkim sprawdzania zgodności z polityką Unii Europejskiej, planami rozwoju Unii, a ostatecznie normami prawnymi, a nawet normami etycznymi z własnego rynku, ale też z obcych obszarów, np. ekspansji eksportowej. Dobrze opracowane *compliance* jest wtedy, gdy zapewnienia, iż wszystkie przepisy zostaną wykonane nie tylko formalnie, ale dodatkowo zgodnie z najnowszymi politykami Unii Europejskiej i aktualnymi wykładnikami rozumienia praworządności. Niebagatelne znaczenie ma tu też spełnianie coraz bardziej rozbudowanych oczekiwań organów kontrolnych. Odnosić się mogą one do formy sprawozdań, raportów, języka.

Jedynie z pozoru wydawać się może, iż *compliance* generuje wyłącznie dodatkowe koszty dla przedsiębiorców. Po pewnym czasie wprowadzenie *compliance* powoduje, iż przedsiębiorca uzyskuje także szereg korzyści niezauważalnych wprost. Do takich pośrednich zalet zaliczyć można np. to, iż cały proces zarządzania staje się szybszy i tańszy (gdyż nie wystąpi powielanie się działań). Będzie też bardziej transparentny, a przede wszystkim bezpieczniejszy dla kadry zarządzającej i otoczenia każdego przedsiębiorcy. Podstawową jednak zaletą jest w *compliance* to, iż niezwykle rzadko dochodzi u takich przedsiębiorców do manipulacji wewnętrznych i zewnętrznych oraz innych praktyk naruszających prawo. W ten sposób przez organy kontrolne tacy przedsiębiorcy są oceniani jako rzetelni. Przekłada się to na to, iż rzadziej poddawani są kontroli. Należy jednak pamiętać, iż jedynie dobrze wykonana procedura ustalania zgodności danego zachowania z normami prawnymi, a potem rzetelna i kompleksowa forma wprowadzania w życie *compliance* wzmacnia wiarygodność przedsiębiorcy, który je stosuje. Tu należy dodać, iż nieudane stosowanie *compliance* wynika najczęściej z braku umiejętności wdrożenia kompleksowego lub – co nawet gorsze dla dalszej praktyki – niechlujnego ustalania zagrożeń, pozorowania badań nad zgodnością.

Szczególnie znacząca jest rola *compliance* w praktyce prawnej Stanów Zjednoczonych Ameryki³. Tam też w pewien specyficzny dla tej formy sposób opracowano jej strukturę i ustalono elementy typowego katalogu minimalnych ostrzeżeń⁴.

³ Szerzej na ten temat zob. M. Król-Bogomilska, *Programy compliance i pozyskiwanie informacji od sygnalistów (whistleblowers) oraz inne alternatywne dla kar formy przeciwdziałania i zwalczania naruszeń prawa antymonopolowego* [w:] *Wyzwania dla ochrony konkurencji i regulacji rynku. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Skocznemu*, red. M. Bernat, A. Jurkowska-Gomułka, M. Namysłowska, A. Piszcz, Warszawa 2017, s. 309–326.

⁴ *Raport z badania stanu compliance i systemów zarządzania zgodnością w działających w Polsce przedsiębiorstwach*, red. B. Makowicz, Warszawa–Ślubice 2020.

Od szeregu już lat w Stanach Zjednoczonych Ameryki⁵ nie tylko promowane są rozwiązania typu *compliance*, ale również nagradzane w praktyce. Tak jest zarówno w zewnętrznym, jak i wewnętrznym stosowaniu. Zewnętrznie wykonują *compliance* najczęściej niezależne organy regulujące⁶, aby ułatwić funkcjonowanie całej gospodarki⁷. Ponadto do szeregu regulacji wprowadzono obowiązek opracowywania przez przedsiębiorców wewnętrznych, profilowanych dla danej branży ostrzeżeń *compliance*.

W USA standardem jest bardzo częste tworzenie *compliance* przez niezależne organy regulujące, np. FTC. Natomiast niemalże obowiązkowe jest opracowywanie ich przez przedsiębiorców z branż wrażliwych. Tworzenie własnych *compliance* jest istotne w kontekście zmieniających się także i tam wymogów regulacyjnych⁸. Z pewnym opóźnieniem instytucja *compliance* pojawiła się w większości państw europejskich. Obok sygnalizacji w *compliance* złożoności norm prawnych coraz częściej obliguje się w nich do zapewnienia zgodności z najwyższymi standardami etycznymi. W wielu państwach obowiązki tego typu raportów narzuca już prawo⁹. W prawie Unii Europejskiej pojawiło się ostatnio kilka regulacji nakazujących podejmowanie ocen co do zgodności. Do ważniejszych należy dyrektywa 2014/95/UE zmieniająca dyrektywę 2013/34/UE

⁵ W zakresie reklamy wielokrotnie wypowiadała się w USA FDA, *Small Entity Compliance Guide: Current Good Manufacturing Practice in Manufacturing, Packaging, Labeling, or Holding Operations for Dietary Supplements; Availability. A Notice by the Food and Drug Administration on 12/16/2010* <https://www.federalregister.gov/documents/2010/12/16/2010-31613/small-entity-compliance> [dostęp: 11.11.2022]. Odniesienia w zakresie zasad tworzenia reklamy opracowuje też FTC, *Dietary Supplements: An Advertising Guide for Industry*. Zob. <https://www.ftc.gov/tips-advice/business-center/guidance/dietary-supplements-advertising-guide-industry> [dostęp: 6.11.2022]. Pierwszy zestaw *compliance* dla franczyz FTC zawarła w wykazie Franchise Rule October 21, 1979. Kolejne zmiany wprowadzono do tego wykazu w następnych latach, np. w 2008 r. Zob. <https://www.ftc.gov/tips-advice/business-center/guidance/franchise-rule-compliance> [dostęp: 10.10.2022].

⁶ Przyjmują one w praktyce zbliżoną postać do wytycznych Prezesa UOKiK, są jednak bardziej szczegółowe. Ponadto poddawane są bieżącej ewolucji.

⁷ Federalna Komisja Handlu (FTC) i Agencja ds. Żywności i Leków (FDA) współpracują w ramach wieloletniej umowy łącznikowej regulującej podział obowiązków określających opracowanie różnego rodzaju wytycznych i *compliance* dla przedsiębiorców. <https://www.ftc.gov/tips-advice/business-center/guidance/dietary-supplements-advertising-guide-industry> [dostęp: 11.11.2022]. Organy regulacyjne w USA, m.in. FTC, już wcześniej opracowywały *compliance* do trudnych tematów gospodarczych, szczególnie tych, które są uciążliwe dla konsumentów, np. FTC opracowało i na bieżąco aktualizuje *franchise rule compliance guide*.

⁸ *Raport z badania stanu compliance i systemów zarządzania zgodnością w działających w Polsce przedsiębiorstwach*, red. B. Makowicz, Warszawa–Słubice 2020, s. 7–8.

⁹ O kulturze jawności wspomina m.in. G. Sibiga, *Jawność–tajność. Dokąd zmierzają relacje obywatela z władzą*, „Monitor Prawniczy” 2019, nr 2, s. 106–107.

w odniesieniu do ujawniania informacji niefinansowych i informacji dotyczących różnorodności przez niektóre duże jednostki oraz grupy, rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/821 z 17 maja 2017 roku ustanawiające obowiązki w zakresie należytej staranności w łańcuchach dostaw unijnych importerów cyny, tantalu i wolframu, ich rud oraz złota pochodzących z obszarów dotkniętych konfliktami i obszarów wysokiego ryzyka, rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2019/2088 z 27 listopada 2019 roku w sprawie ujawniania informacji związanych ze zrównoważonym rozwojem w sektorze usług finansowych. Do ostatnich należy tu rezolucja z 10 marca 2021 roku zawierająca zalecenia dla Komisji dotyczące należytej staranności i odpowiedzialności przedsiębiorstw (2020/2129(INL))¹⁰, w której Parlament Europejski¹¹ i Rada wezwały Komisję Europejską do zaproponowania przepisów na szczeblu Unii nakładających międzysektorowe obowiązki w zakresie należytej staranności przedsiębiorstw. Należy tu dostrzec pewien opór co do odważnych instytucji *compliance*, gdyż dopiero po długim oczekiwaniu i dwukrotnym przesuwaniu terminu ogłoszenia projektu dyrektywy, 23 lutego 2022 roku, Komisja Europejska przedstawiła wniosek dotyczący dyrektywy w sprawie należytej staranności w zakresie zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw (Corporate Sustainability Due Diligence Directive – CSDDD). Wniosek ten nadal przez polskie i zagraniczne instytucje¹² jest oceniany krytycznie. Podstawową jego usterką jest wycinkowość opisów, nieczytelność wymagań, słabo ujęty nadzór nad realizacją zapisów z dyrektywy.

W Polsce w 2019 roku konieczność wymuszenia na pewnej grupie przedsiębiorców większej dbałości o przestrzeganie coraz bardziej złożonych norm było podstawą do opracowania projektu ustawy z obowiązkiem tworzenia przez nie obligatoryjnych wewnętrznych *compliance*. Pojawiły się one w ramach nowego projektu ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary i zmianie niektórych ustaw¹³ (dalej: OPZU). W akcie

¹⁰ Users/Jan%20Olszewski/Desktop/Downloads/Stnowisko_Rzadu_RP_Dyrektywa_CSDD_14_04_2022.pdf [dostęp: 20.10.2022].

¹¹ Zgodnie z art. 225 Traktatu o funkcjonowaniu UE (TFUE) była to inicjatywa ustawodawcza Parlamentu Europejskiego.

¹² Bezpośrednio po ogłoszeniu projektu dyrektywy pojawiło się szereg głosów i komentarzy ze strony organizacji społeczeństwa obywatelskiego i międzyrządowych międzynarodowych organizacji (ILO, OECD, OHCHR). W komentarzach podkreśla się wagę i znaczenie proponowanej regulacji, ale także wskazuje się na odstępstwa od projektu zaproponowanego przez Parlament Europejski i niespełnienie pokładanych w dokumencie oczekiwań.

¹³ Zob. Rządowe Centrum Legislacji, *Projekt ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary i zmianie niektórych ustaw*, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12312062/katalog/12511901> [dostęp: 10.09.2019].

tym obok poszerzenia podstaw odpowiedzialności podmiotów zbiorowych i wprowadzenia szeregu nowych sankcji w zakresie osobistej odpowiedzialności menedżerów¹⁴ pojawił się obowiązek tworzenia własnego systemu *compliance*.

Brak regulacji powoduje, iż niewiele jest też analiz w naukach prawnych wprost o tej instytucji. Pomimo takiej sytuacji świadomość wysokiej efektywności tej instytucji zaowocowała jednak paroma postulatami, aby prawodawca, podobnie jak w projekcie wyżej wymienionej ustawy, nałożył obligatoryjny obowiązek na podmioty, które dopuściły się naruszeń z pewnych obszarów prawa¹⁵. Obok norm prawnych stosowanie *compliance* wymusza w pewnym stopniu również rynek. Szereg spółek giełdowych w swoich prospektach emisyjnych lub na innych platformach informacyjnych potwierdza posiadanie *compliance*, a często też wskazuje, iż dana spółka spełnia szczególnie szeroki zakres *compliance*¹⁶.

3. Procedura tworzenia *compliance*

Przy planowaniu opracowania *compliance* wskazane jest utworzenie swojej dla danego podmiotu struktury problemów. Struktura tego typu będzie się składać z grup tematycznych odnoszących się do zapisów prewencyjnych i tworzenia stosownej dla każdej grupy wiedzy. Kolejnym etapem jest już podjęcie praktycznych działań w zakresie tworzenia wiedzy dotyczącej obowiązków dla każdej z grup. Wszelkie zaś prewencyjne zapisy i ostrzeżenia powinny być wzajemnie powiązane i oparte na zgromadzonej już wiedzy (w zakresie kompleksowej

¹⁴ Np. rezygnacja z wymogu uprzedniego uzyskania prejudykatu, czyli wyroku skazującego osobę fizyczną.

¹⁵ Podaje się tam m.in., iż obowiązek tworzenia *compliance* powinien obejmować w szczególności podmioty z branż, w której urzędy nadzorcze wykryją dużą skalę naruszeń prawa. Przykładowo UOKiK powinien wskazywać takie regulacje z obszaru prawa konsumentów i ochrony konkurencji, zaś KNF – w zakresie usług inwestycyjnych, prawa bankowego itp. Zob. szerzej: J. Olszewski, *Compliance jako prewencyjna forma informowania*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2022, no 4101, PRAWO CCCXXXIV, s. 667–677.

¹⁶ Np. w spółce Zamet podano, iż Grupa Zamet wdrożyła procedurę pozwalającą ostrzec o wszelkich nieetycznych, niebezpiecznych czy nielegalnych zachowaniach, które są sprzeczne z interesem publicznym, osób lub firm, a także problemach związanych z rachunkowością czy sprawami finansowymi, korupcją, prawem uczciwej konkurencji, poważnymi szkodami dla środowiska lub bezpieczeństwa ludzi, działaniami promocyjnymi i sponsoringowymi, nieetycznymi zachowaniami ochrony danych czy konfliktem interesów. Ponadto podano, iż we wszystkich tych obszarach Grupa Zamet zobowiązuje się do ciągłego podnoszenia świadomości swoich zespołów, szkolenia ich i monitorowania zgodności działania z programem *compliance*, który obowiązuje w całej Grupie. Zob. <https://zametsa.com/o-nas/nasze-zasady/compliance/> [dostęp: 4.01.2023].

zgodności). W literaturze¹⁷ wskazuje się, iż brak jest uniwersalnego programu *compliance*, dlatego użyteczne może być dalej krótkie przedstawienie propozycji w tym zakresie. Jako jedno z pierwszych działań przygotowawczych konieczne jest podjęcie przez przedsiębiorcę formalizacji działań informacyjnych. Polega ono na rozdzielaniu każdego zadania na szczegółowo ujęte wiązki informacyjne.

Formalizacja działań informacyjnych, jaka pojawia się w procedurach *compliance*, powoduje, iż realizuje się prewencyjne ostrzeżenia zwykle w wielu obszarach. Wynika to z prostego faktu, iż wysoki poziom czytelnego doinformowania odbiorców zadań zapewnia obniżanie niepewności. Dobrze dopasowany układ różnorodnych informacji i innych elementów językowych, jakie narzucić mogą normy *compliance*, powoduje lepsze zrozumienie tekstu przez odbiorcę. Ale znaczące korzyści, obok szczegółowych opisów ostrzegawczych, uzyskuje się także poprzez to, iż prezentacja informacji może być bardziej praktyczna, a czasem też krótsza i oszczędniejsza. Formalizacja tworzy też przewidywalność, przynajmniej w zakresie części reguł. Prezentacja ostrzeżeń prewencyjnych wymaga w dalszej kolejności uszeregowania według określonej na wstępie przejrzystej klasyfikacji. Generalnie dobrze opracowane *compliance* to konstrukcja szeregu ostrzeżeń prewencyjnych, która jest znacznie wyrazistsza niż suchy tekst aktów prawnych. Znacznie częściej struktura narzucona w *compliance* koncentrować się może na problemach wskazanych przez bardziej doświadczonych praktyków, niż jest to ujęte w normach prawnych.

Aby ukazać przynajmniej fundamentalne zarysy przedmiotowego opracowania *compliance*, przedstawimy teraz obszary tematyczne, które szczególnie powinny być uwzględnione przy tworzeniu wyżej wymienionej klasyfikacji problemów i tematów zadaniowych. Z zasady pierwszy obszar tematyczny w *compliance* stanowią kwestie ogólne i wprowadzające. Przykładem kwestii ujmowanych zwykle w sposób ogólny jest misja, polityki lub plany rozwoju. W wielu organizacjach wspomina się o misji wprost, ale bywają także ujęcia pośrednie, w których termin *misja* mieści się w ogólnej aksjologii, wartościach branżowych¹⁸ czy też kulturze organizacyjnej.

Najczęściej ustala się misję w sposób indywidualny, czyli specyficzny dla danego podmiotu. Zawsze jednak powinno być w *compliance* umiejętnie powiązanie misji z bieżącą działalnością. Szczególnie złożone opisy misji powinny się pojawić w przypadku podmiotów związanych ze sferą publiczną. Tu spojrzenie

¹⁷ I. Małobęcka-Szwast, *Compliance w zakresie prawa ochrony konkurencji jako wyzwanie dla organów spółki*, „Monitor Prawa Handlowego” 2018, nr 3, s. 29.

¹⁸ D. Teneta-Skwieracz, *Koherencja i swoistość wartości sektorów publicznego i prywatnego*, „Humanities and Social Sciences” 2017, vol. 1, s. 199.

na cele zawarte w takiej misji może obejmować nie tylko stan obecny, ale również to, czym może być dany pomiot dla społeczeństwa. Pomocne do takich ustaleń są ustawowe cele jego istnienia, ale też misję tworzy się przez odniesienie się do aksjologii (które wskazać mogą, komu wprost, a komu ubocznie on służy, jaką kreuje wartość publiczną dla społeczeństwa). W konsekwencji tego misja stanowi ogół wartości, jakich oczekuje społeczeństwo, a przede wszystkim klienci danego podmiotu i inni interesariusze.

Tu należy zasygnalizować, iż w zakresie pewnej grupy *compliance* (np. odnoszących się do planów rozwoju) istnieją już w prawie Unii Europejskiej pewne wskazania co do ich treści. Obok istniejących już wymagań niebawem pojawi się nowy obowiązek wdrożenia poprzez system *compliance* koncepcji należytej staranności¹⁹. Jest ona zawarta w projekcie (wniosku) do dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie należytej staranności przedsiębiorstw w zakresie zrównoważonego rozwoju oraz zmieniająca dyrektywę (UE) 2019/1937²⁰. W tym miejscu warto tytułem wzorca podać kilka przykładów obowiązków co do należytej staranności. W odniesieniu do opisu misji sformułowano je w art. 4–8. Zobligowano przedsiębiorców, aby przy opisie misji uwzględniali zawsze kwestię należytej staranności. Podobnie powinno to się mieścić w polityce przedsiębiorstw (art. 5). Aby sprostać temu wymogowi, przedsiębiorcy powinni dokonywać na bieżąco identyfikacji faktycznych i potencjalnych negatywnych skutków (art. 6). W dalszej kolejności powinni określić, jak będą zapobiegać potencjalnym negatywnym skutkom (art. 7). Ostatecznie określenia wymaga, kiedy może dojść do wstrzymania faktycznych negatywnych skutków (art. 8).

W każdym przedsiębiorstwie szczególnie precyzyjnie powinien zostać opracowany mechanizm skargowy. Artykuł 9 dyrektywy przewiduje, że przedsiębiorstwa muszą wdrożyć procedury skargowe spełniające pewne standardy. W szczególności umożliwiać powinny osobom i organizacjom wymienionym w art. 9 ust. 2 złożenie skarg, jeżeli te osoby lub organizacje będą miały uzasadnione obawy dotyczące faktycznych lub potencjalnych negatywnych skutków działalności przedsiębiorstw dla poszanowania praw człowieka i kwestii środowiskowych w zakresie działalności głównej przedsiębiorstw, działalności ich jednostek zależnych oraz w ich łańcuchach dostaw. Warto tu dodać, iż jednocześnie w pkt 42 preambuły wskazano, że korzystanie z mechanizmu skargowego czy mechanizmu zaradczego ustanowionego przez przedsiębiorstwo nie powinno

¹⁹ Zgodnie z art. 4 dyrektywy jest ona oparta na instytucji należytej staranności przyjętej w Wytocznych OECD dotyczących należytej staranności w odpowiedzialnym prowadzeniu biznesu.

²⁰ Bruksela, 23.2.2022 r., COM(2022) 71 *final* 2022/0051 (COD), /Users/Jan%20Olszewski/Desktop/Downloads/Dyrektywa_CSDD_PL_ACT.pdf [dostęp: 10.12.2022].

uniemożliwiać skarżącemu korzystania ze środków ochrony prawnej przed sądem. Projekt dyrektywy wprowadza także bardzo złożony obowiązek raportowania dla przedsiębiorstw, które nie podlegają wymogom sprawozdawczym przewidzianym w art. 19a i 29a dyrektywy 2013/34/UE.

Przechodząc do tematów szczegółowych, warto uwagi są sugestie, jakie wynikają z analiz przeprowadzonych w spółkach giełdowych, a także na podstawie literatury²¹. Przedstawia się tam, iż w *compliance* po części ogólnej powinny być zawsze podejmowane trzy grupy tematów. Zwykle są to działania w zakresie zarządzania zgodnością w tematach: podstawowej działalności, oddziaływania na organizację struktury wewnętrznej oraz zarządzania procesami monitorowania.

Zdarzają się jednak bardziej rozbudowane struktury ustalania zgodności. Stan taki ma miejsce w przedsiębiorstwach działających na rynkach międzynarodowych, które stykają się z jakąś z form różnorodności, np. kulturową, religijną czy też polityczną. Przykładowe zadania zwykle ukazuje się w układzie kaskadowym. W ten sposób wiąże się je w układy tematyczne i chronograficznie. Obok opisów zadaniowych wskazane jest tworzenie tekstów weryfikacji. Testy takie w *compliance* opracowuje się indywidualnie dla każdej grupy odbiorców. Normy zadaniowe powinny być do siebie zbliżone, ale uwzględniać mogą jednak specyfikę odnoszącą się do zakresów obowiązków z danego miejsca pracy. Przy ich opracowaniu należy zapewnić równe i racjonalne podejście do każdego problemu. Standardem jest też bieżące uzupełnianie i notyfikowanie każdego rodzaju nowych obowiązków. Takim przykładem o charakterze indywidualnym jest obowiązek poddawania się okresowym procedurom specjalistycznej certyfikacji czy też akredytacji²². Inny przykład to określanie obszarów stałego lub częściowego monitorowania (szczególnie gdy jest ono prawnie nakazane²³) czy też tworzenie indywidualnej procedury wykrywania ryzyka, a następnie kategoryzacji wszelkiego typu ryzyka i zagrożeń. Zgłaszanie takich zagrożeń należy przewidzieć na różnorodnych zasadach, np. oficjalnych i nieoficjalnych (np. opracowanie procedury raportowania dla sygnalistów uwzględniającej strukturę organizacyjną, powiązania formalne i nieformalne).

Stopień i zaangażowanie w realizację długiego i kosztownego procesu ustalania zgodności zależą również od możliwości finansowych i organizacyjnych każdego podmiotu. Dlatego w procesie tworzenia zabezpieczeń dla zachowania

²¹ J. Olszewski, *Compliance jako prewencyjna...*, s. 667–677; idem, *Obowiązki informacyjne w gospodarce jako element zwiększania konkurencji*, Rzeszów 2020, s. 119, 126–127 i 409.

²² Zob. A.S. Gillis, *Federal Information Security Management Act (FISMA)*, <https://searchsecurity.techtarget.com/definition/Federal-Information-Security-Management-Act> [dostęp: 11.11.2022].

²³ A. Ely, *10 Steps To Ace A FISMA Audit*, <https://searchsecurity.techtarget.com/definition/Federal-Information-Security-Management-Act> [dostęp: 24.09.2022].

zgodności powinno się uwzględniać, jakie ma on zasoby. Podmioty w lepszej sytuacji finansowej i organizacyjnej mogą wyposażyć się w dodatkowe organy do weryfikacji w zakresie wypełniania przez zobowiązanych instrukcji prewencyjnych, jakie zawarto w *compliance*. W tym przypadku ostrzeżenia mogą być także bardziej szczegółowe, a poprzez to kosztowniejsze wdrożenia, a potem monitorowanie. Wspólne dla wszystkich opisów *compliance* jest jednak to, iż zawsze nakłada się na adresatów różnorodne obowiązki w zakresie dostosowania się do całego katalogu wzorców.

Obok uwrażliwienia na potrzebę ewoluowania interpretacyjnego norm prawnych w tworzeniu *compliance* należy dążyć do wytworzenia we wszelkiego typu podmiotach nowych postaw społecznych. Chodzi tu w szczególności o zachęcanie zatrudnionych do nieustannych postaw poszukiwania nowych standardów, a następnie gromadzenia na bieżąco wiedzy o stosowaniu najwyższych standardów. Dlatego też konieczne jest aktualizowanie zapisów w ten sposób, aby zawsze *compliance* tworzyło ostrzeżenia, ale też wysoką świadomość u pracowników rozumiejących całościowo prawo i normy etyczne, którym podlegają.

Największym problemem przy pierwszym przygotowaniu *compliance* jest odnajdywanie potencjalnych stanów ryzyka i konfliktu. Nieco mniejszy problem stanowi ustalanie nawet mniej czytelnych obowiązków prawnych i pozaprawnych. Dlatego też procesy ustalenia w aspekcie różnorodnych stanów zagrożenia powinny mieć charakter ewolucyjny i stały. W szczególności powinny dotyczyć odniesień do różnego rodzaju sytuacji w otoczeniu zewnętrznym podmiotu i w jego sprawach wewnętrznych – odnoszących się do pozaprawnych zwyczajów kierownictwa, załogi, ale też interesariuszy. Te materie odnaleźć można jedynie, gdy cała społeczność organizacji nie obawia się je sygnalizować, a ponadto samodzielnie je na bieżąco sygnalizuje i opisuje. Są to najczęściej sytuacje, gdy dochodzić może do nakładania się norm sprzecznych czy też wdrażania nie zawsze dostrzegalnych wprost wartości²⁴. Najtrudniej jest zaś, gdy społeczność nie rozumie właściwie, jak wdrażać nowe wartości, np. te, jakie niesie postępująca integracja z Unią Europejską. W ten sposób *compliance* ustala zachowania do wszelkich granicznych sytuacji i pokazuje ścieżkę, jak postąpić zgodnie ze wspomnianymi regulacjami czy też wartościami. Do podstawowych narzędzi zapewniających powstanie zgodności należą w szczególności: szczegółowy opis wcześniejszych i nowszych obowiązków, odczytywanie na nowo wcześniejszych interpretacji, sygnalizacja orzecznictwa z Polskiego systemu, ale także z TSUE itp.

²⁴ Raport z badania stanu *compliance* i systemów zarządzania zgodnością w działających w Polsce przedsiębiorstwach, red. B. Makowicz, Warszawa–Słubice 2020, s. 6.

W literaturze wskazuje się, iż szereg sytuacji nadzwyczajnych²⁵, ale też i standardowych stanów wymaga od każdego podmiotu pewnego czasu na przygotowanie się do takiego zdarzenia prawnego. Dlatego postulować należy, aby w pierwszej kolejności wprowadzić obowiązek opracowywania przez przedsiębiorców z wrażliwych lub trudnych branż własnych *compliance*. Szczególnie istotne jest to w kontekście sytuacji kryzysowej, która powoduje duże zmiany prawa. *Compliance* powinno także być promowane wszędzie tam, gdzie jest dużo wymogów regulacyjnych²⁶, które mogą rodzić konflikty społeczne, np. w zakresie wartości. Ze stosowaniem *compliance* zwykle związane są też różnorodne systemy motywacyjne²⁷. Ich celem jest to, aby częściej również oddolnie zainteresowani sygnalizowali swoje pozytywne i negatywne doświadczenia związane ze stosowaniem określonych norm.

W procesie tworzenia *compliance* istotne jest zachęcanie do poszukiwania w otoczeniu swojego miejsca pracy sytuacji, które wymagają szczególnej ostrożności. Na bazie tworzenia takiego doświadczenia po pewnym czasie coraz większa grupa uczestników danego podmiotu zdobywa zdolność do samodzielnego dostrzegania, a następnie do normatywnego określania ostrzeżeń. Powstała w ten sposób ewolucyjnie doskonalona samoregulacja daje nie tylko lepszą ochronę przed naruszeniami prawa. Ponadto tworzy nową wartość, gdyż umożliwia ujawnienie się wewnętrznych interesariuszy, a następnie włączanie się ich w prowadzenie danego podmiotu. Zgodnie z oddolnie sygnalizowanymi zagrożeniami zdecydowanie tańsze są też koszty funkcjonowania takich podmiotów. Dają one również lepsze profilowanie do zewnętrznych kontroli, weryfikacji, audytów. Procesy zachęcania do tworzenia na każdym stanowisku *compliance* powodują w ten sposób powstanie dwu wartości, gdyż obok rzetelnych informacji o zagrożeniach powstaje druga wartość, czyli coraz bardziej rozszerzające się uspołecznienie. Jest to więc wzorcowe zachowanie w zakresie tworzenia społecznej gospodarki rynkowej (zgodnie z art. 20 Konstytucji RP).

Obok wymienionych aspektów wzmocnienia prewencji *compliance* wywołuje także szeroki oddolny proces samoregulacji we wszelkich obszarach danej organizacji. Dlatego też uważa się, iż *compliance* może obok funkcji prewencyjnej

²⁵ T. Kocowski, *Przedsiębiorcy i ich sytuacja prawna w stanach nadzwyczajnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2016, Przegląd Prawa i Administracji 106, s. 194.

²⁶ B. Makowicz, *Compliance w Polsce*, instytut compliance.pl › wp-content › up loads › 2018/02 › [dostęp: 15.09.2019]; I. Małobęcka-Szwast, *Compliance w zakresie...*, s. 25–32.

²⁷ Należy tu przypomnieć, iż celem systemów motywacyjnych jest wpływanie na zachowania pracowników w ramach danego podmiotu na podstawie jego norm wewnętrznych, ale także poza zakresem regulacji poprzez stosowanie różnych form nagradzania.

być uznane za wartą uwagi formę oddziaływania na uaktywnianie społeczeństwa w zakresie wrażliwości co do praworządności. Jak wykazaliśmy w analizach, ostrzeżenia w *compliance* są nie tylko podsumowaniem uniijnych, a następnie polskich norm w określonym obszarze, ale też mogą stać się kompendium wiedzy o systemach zarządzania zgodnością (CMS). Opracowanie *compliance* w zasadzie w każdej sytuacji znacząco zwiększa przejrzystość operacyjną. Na gruncie badań literatura wypracowała pogląd, iż cechą *compliance* jest tworzenie także lepiej przemawiającego do załogi *soft law*. Polega to na naświetleniu nowych problemów czy też bardziej praktycznemu ukazaniu ewolucyjnie zmienianych obowiązków, które na nim spoczywają.

4. Podsumowanie

W obliczu zbliżającego się kryzysu gospodarczego wskazane jest poszukiwanie wszelkich form do jego łagodzenia. Nastąpić to może w szczególności poprzez prezentację instytucji prawnych sprawdzonych już za granicą, a jednocześnie możliwych do zastosowania w Polsce w praktyce.

Uwzględniając pozytywne doświadczenia z innych państw, zasadne byłoby wprowadzanie przede wszystkim nowych instytucji prewencyjnych. Może to nastąpić również poprzez rozszerzenie przedmiotowych działań podlegających już pod nadzór prewencyjny²⁸. W tym przypadku wystarczy jedynie w przyszłości preferować zwiększanie norm prewencyjnych, a zmniejszanie kontroli *ex post*, z tym że instrumenty te uruchamiane powinny być przede wszystkim w sferach potencjalnego zagrożenia. Wszelkie zagrożenia zaś ustalać powinno się znacznie częściej, niż ma to miejsce obecnie. Obok praktyki także nauka powinna otrzymać granty na różnego rodzaju opracowania oparte na sprawdzonych naukowo domniemaniach. Zwykle chodzi tu o sytuacje dużego ryzyka, np. wejście na nowy rynek, specjalne obowiązki organów publicznych, opisywanie nowego typu zachowań uznawanych za patologiczne. W szczególności zaś ukazywane powinny być zachowania grożące deficytem, które doprowadzić mogą do upadłości. W przypadku przedsiębiorców, ale też podmiotów publicznych, prewencja powinna przejawiać się w możliwości, a czasem nawet obowiązku pozyskiwania wiedzy z szerszego katalogu źródeł. Takie rozszerzenie zapewnić powinno, iż procesy decyzyjne i orzecznicze w ramach tych podmiotów będą oparte na najwyższym poziomie rzetelności.

²⁸ Zdecydowanie najszerze ujęcie prewencyjne tworzy już prawo administracyjne. Szczególnie jest to widoczne w stosunku do instytucji zawartych w prawie cywilnym.

Instytucja ta została opisana w niniejszej publikacji. Jej cechą jest fakt, iż ich głównym celem jest przekazywanie instytucjom nadzorczym najbardziej aktualnej i rzeczywistej wiedzy w sytuacjach zagrożenia. Ponadto w stosunku do innych klasycznych rozwiązań nadzorczo kontrolnych instytucja ta jest znacząco tańsza, cechuje ją także wewnętrzna prostota. W *amicus curiae* i *compliance* przeważa jednopoziomowy charakter. Każda z nich ma wyjątkowo wysoką wiarygodność w praktyce i ugruntowaną pozycję w systemie anglosaskim, ale także w prawie Unii Europejskiej. Walorem tego specjalnego uznania jest to, iż po zatwierdzeniu przez sąd dowolnej opinii typu *amicus curiae* zostaje potwierdzone, iż poglądy zawarte np. w *amicus curiae* mogą być uznane za istotny dowód w danej sprawie. Fakt ten wskazuje również, iż *amicus curiae* zawiera szczególnie istotną dla sprawy wiedzę. Analizy odnoszące się do *compliance* dają podstawę do uznania go za instrument *sensu stricte* prewencyjny, a ponadto jego działania są najczęściej o charakterze indywidualnym, gdy jest opracowane wewnętrznie. Zewnętrzne *compliance* mają charakter generalny. Pośredni aspekt prewencyjny pojawia się także w opiniach *amicus curiae*, występuje on jednak dopiero po pewnym czasie, np. jeśli dana opinia jest przytoczona w uzasadnieniach określonych decyzji. Wtedy też ma charakter prewencyjny *sensu largo*. Tu należy dodać, iż *amicus curiae* po takim upublicznieniu ma także oddziaływanie generalne.

Na podstawie całości analiz należy zaproponować w zakresie *amicus curiae* kilka nowych rozwiązań:

1. Proces wprowadzania *amicus curiae* jako elementu oceny społecznej rozpocząć należy od organów najważniejszych, czyli takich, które pełnią funkcje instancji ostatecznych lub nadzwyczajnych.
2. W trakcie ustalania kryteriów wyboru problematyki poddawanej *amicus curiae* wskazane jest, aby naśladować te państwa, które takie legislacje już wprowadziły.
3. Obok prawa do składania opinii *amicus curiae* z możliwością odnoszenia się do tych opinii powinien powstać system nagradzania opinii zatwierdzonych.

W zakresie *compliance* należy zaproponować zaś:

1. W sytuacjach, gdy przedsiębiorca poddaje się sanacji lub restrukturyzacji, należy postulować, aby poprzez stosowne przepisy zobowiązać go do dodatkowych czynności, w szczególności zaś do opracowania *compliance* dla tego przedsiębiorstwa. Takie ostrożnościowe zalecenia powinny powstawać na bieżąco co najmniej przez kilka lat. Kwestią do dyskusji może być zakres tematyczny, czyli czy będzie to wąskie, lub szersze *compliance*.
2. *Compliance* szczególnie jest potrzebne także dla przedsiębiorców w branżach, w których istnieje duża liczba regulacji, lub tam, gdzie może dochodzić do krzyżowania się obowiązków.

3. *Compliance* powinno także być kreatorem samozwiązania się przedsiębiorców wyższymi standardami. Ostrzeżenia w *compliance* mają w ten sposób charakter prewencyjny nie tylko wobec obowiązującego prawa, ale również różnorodnych i często niedostrzegalnych obyczajów gospodarczych.
4. Szczególnie obligatoryjne powinno być *compliance* dla podmiotów, które miały w przeszłości problemy prawne. W zależności od aktualnych zagrożeń lub branży prawodawca mógłby wskazać, dla jakich obszarów prawa i w jakim zakresie wprowadza się obowiązek korzystania z zewnętrznej usługi *compliance*.
5. *Compliance* ze względu na to, iż posiada cechy quazi-legislacyjne, powinno wypełniać luki informacyjne w aspektach wymagających nowej lub dokładniejszej interpretacji.
6. W zakresie stosowania obu instytucji, czyli *amicus curiae* i *compliance*, należy przypomnieć wspólny postulat podnoszony już w literaturze²⁹, aby dążyć do zapewnienia niezależności w zakresie oceny zagrożeń, a także promowania podnoszenia standardów takich opinii. Aby to wykonać, wskazane jest włączanie w ten proces zdecydowanie w większym zakresie niezależnych instytutów i uczelni wyższych³⁰.
7. Aby to zapewnić, wskazane jest zobligowanie organów publicznych do wprowadzenia wyższej punktacji za raporty zatwierdzające zgodność od podmiotów posiadających najwyższe zasoby wiedzy, czyli uczelnie wyższe³¹.
8. Opracowanie *compliance* dla zamawiającego przedsiębiorcy wykonywałyby uczelnie wyższe lub instytuty na warunkach komercyjnego świadczenia usług³². W ten sposób znacząco wzrosłaby komercjalizacja działalności uczelni wyższych³³. Należy tu zaznaczyć, iż uczelnie miałyby po sporządzeniu raportu

²⁹ J. Olszewski, *Compliance jako prewencyjna...*, s. 676–677.

³⁰ Instytucje te następnie nadzorowałyby wdrażanie zapisów z *compliance*.

³¹ W USA oblige się zawsze, aby *compliance* zawierające normatywne i pozanormatywne wskazania opracowywały podmioty w pełni niezależne, zewnętrzne i profesjonalne w danym temacie. Na uwagę zasługuje także inne rozwiązanie z USA, zawarte w ustawie Dodd Frank Act, a polegające na wynagradzaniu niektórych sygnalistów za wykrycie niedozwolonych praktyk. Szerzej zob. The Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act (“Dodd-Frank Act”), Public Law 111-203 FR. 21.07.2010.

³² Proponujemy, aby przykładem USA koszt obligatoryjnego wykonania *compliance* ponosił przedsiębiorca korzystający z takich opracowań. W ramach usługi mieściłby się również proces kilkuletniego monitorowania wykonywania zapisów z *compliance*.

³³ Powszechnie wiadomo, iż komercjalizacja wiedzy na uczelniach w Polsce jest wyjątkowo niska, co obniża ich ocenę w szeregu rankingów, gdzie ocenia się m.in. ich zdolności w komercjalizacji wiedzy. Dodatkową zaletą takiej komercjalizacji byłyby styczeń z praktyką przez pracowników i studentów.

także inne obowiązki³⁴, np. odnoszące się do monitorowania przedsiębiorcy w zakresie wypełniania wskazań z *compliance*, a co się z tym wiąże – także aktualizowania ich. Korzyścią dla pracowników uczelni byłby bieżący dostęp do wiedzy praktycznej, zaś dla podmiotów korzystających – usługi na najwyższym poziomie w zakresie dostępu do ostrzeżeń wynikających z realnej wiedzy o prawie i otoczeniu gospodarczym. Korzyścią zaś dla państwa byłby bezkosztowy dla budżetu wyższy poziom przestrzegania prawa i generalnie wyższy poziom uczciwej konkurencji. Uzasadnieniem do takiego wprowadzenia obowiązku kontrolno-nadzorczego poprzez *compliance* powinno jednak być ograniczone jedynie do poważnych sytuacji.

Bibliografia

- Bernat M., Jurkowska-Gomułka A., Namysłowska M., Piszcz A., *Wyzwania dla ochrony konkurencji i regulacji rynku. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Skocznemu*, Warszawa 2017.
- Borkowski A., Chelmoński A., Guziński M., Kiczka A., Kieres L., Kocowski T., *Administracyjne prawo gospodarcze*, Wrocław 2003.
- Borkowski J., *Decyzja administracyjna*, Warszawa 1970.
- Collins P.M. Jr, *Friends of the Court: Examining the Influence of Amicus Curiae Participation in U.S. Supreme Court Litigation*, „Law & Society Review” 2004, vol. 38, no. 4.
- Dudek D., *Wprowadzenie do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Lublin 2000.
- Kocowski T., *Przedsiębiorcy i ich sytuacja prawna w stanach nadzwyczajnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2016, Przegląd Prawa i Administracji nr 106.
- Kosikowski C., *Polskie publiczne prawo gospodarcze*, Warszawa 1998.
- Król-Bogomilska M., *Programy compliance i pozyskiwanie informacji od sygnalistów (whistleblowers) oraz inne alternatywne dla kar formy przeciwdziałania i zwalczania naruszeń prawa antymonopolowego [w:] Wyzwania dla ochrony konkurencji i regulacji rynku. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Skocznemu*, red. M. Bernat, A. Jurkowska-Gomułka, M. Namysłowska, A. Piszcz, Warszawa 2017.
- Langrod S., *Instytucje prawa administracyjnego*, Warszawa 1948.
- Małobęcka-Szwast I., *Compliance w zakresie prawa ochrony konkurencji jako wyzwanie dla organów spółki*, „Monitor Prawa Handlowego” 2018, nr 3.
- Olszewski J., *Nadzór nad koncentracją przedsiębiorców jako prewencyjna forma ochrony konkurencji*, Rzeszów 2004.
- Olszewski J., *Obowiązki informacyjne w gospodarce jako element zwiększania konkurencji*, Rzeszów 2020.
- Raport z badania stanu compliance i systemów zarządzania zgodnością w działających w Polsce przedsiębiorstwach*, red. B. Makowicz, Warszawa–Słubice 2020.

³⁴ Wskazane byłoby także zobligowanie każdego potwierdzającego zgodność do pełnej odpowiedzialności (oczywiście solidarnie wraz z zamawiającym raport o zgodności wprowadzonego produktu z prawem).

- Sibiga G., *Jawność–tajność. Dokąd zmierzają relacje obywatela z władzą*, „Monitor Prawniczy” 2019, nr 2.
- Stankiewicz R., *O konieczności zwiększenia partycypacji podmiotów trzecich w postępowaniu antymonopolowym*, „Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny” 2012, nr 2(1).
- Supernat J., *Administracja publiczna, governace i nowe publiczne zarządzanie*, „Administracja: Teoria, Dydaktyka, Praktyka” 2008, z. 10, nr 1.
- Swora M., Trela A., *Amicus curiae w postępowaniu antymonopolowym?*, „Administracja: Teoria, Dydaktyka, Praktyka” 2006, nr 1.
- Teneta-Skwieracz D., *Koherencja i swoistość wartości sektorów publicznego i prywatnego*, „Humanities and Social Sciences” 2017, vol. 1.

Akty prawne

The Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act (“Dodd-Frank Act”) Public Law 111-203 – July 21, 2010.

Źródła internetowe

- Ely A., *10 Steps To Ace A FISMA Audit*, <https://searchsecurity.techtarget.com/definition/Federal-Information-Security-Management-Act> [dostęp: 24.09.2022].
- Gillis A.S., *Federal Information Security Management Act (FISMA)*, <https://searchsecurity.techtarget.com/definition/Federal-Information-Security-Management-Act> [dostęp: 11.11.2022].
- FDA, *Small Entity Compliance Guide: Current Good Manufacturing Practice in Manufacturing, Packaging, Labeling, or Holding Operations for Dietary Supplements; Availability. A Notice by the Food and Drug Administration on 12/16/2010*, <https://www.federalregister.gov/documents/2010/12/16/2010-31613/small-entity-compliance-> [dostęp: 11.11.2022].
- Rządowe Centrum Legislacji, *Projekt ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary i zmianie niektórych ustaw*, <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12312062/katalog/12511901> [dostęp: 10.09.2019].